

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.17.28>

КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Поліщук Володимир Юзефович,
*здобувач кафедри адміністративного та
господарського права
(Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна)*

У статті досліджено зміст критеріїв ідентифікації зловживання процесуальними правами учасниками адміністративного судочинства на підставі дослідження положень нормативно-правових актів, наукових концепцій та судової практики. Виявлено відсутність системності та узгодженості за аналогічними справами обґрунтувань рішень судів про відмови у задоволенні клопотань позивачів чи відповідачів про визнання зловживанням процесуальними правами в діях опонентів та застосування до них заходів процесуального примусу. Обґрунтовано, що для дослідження та вдосконалення правового закріплення критеріїв ідентифікації зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві необхідно запровадити ведення статистики фактів, виявлених судами. Запропоновано виокремити такі критерії ідентифікації зловживань процесуальними правами в адміністративному судочинстві: цільовий, змістовний та формальний. За цільовим критерієм встановлено, що наявність зловживання процесуальними правами свідчатимуть такі цілі учасника судового розгляду, як намір завдати шкоди опонентові, отримання більшої вигоди (ніж за умов добросовісного використання прав); затягування судового процесу; необґрунтоване зменшення судових витрат; уникнення або зменшення рівня юридичної відповідальності. Критерій формального вираження виявляється у поданні необґрунтованих, із порушенням строків, форми, з помилками підсудності, ціни позову, адресата чи адреси процесуальних документів: позовних заяв, клопотань, відзивів на позовні заяви, апеляційних чи касаційних скарг, додатків до цих документів та наданих доказів. Змістовний критерій відображається у суперечностях між принципами адміністративного судочинства, фактичними діями учасників судового розгляду, заявленими цілями учасників, кількістю та якістю зміни юридичної позиції, заявлених доказів, витраченого на надання документів часу, проведення експертиз тощо. Загалом, наявність будь-яких елементів кожного з критеріїв (цільового, змістовного та формального) указує на наявність ознак зловживання процесуальними правами учасниками адміністративного судочинства.

Ключові слова: критерії, зловживання процесуальними правами, добросовісне використання, публічний спір, адміністративний суд, судовий процес.

CRITERIA FOR IDENTIFICATION OF THE ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDING

Polishchuk Volodymyr Yuzefovych,
PhD Student at the Department
of Administrative and Economic Law
(Zaporizhzhia National University,
Zaporizhzhia, Ukraine)

The article examines the content of the criteria for identifying the abuse of procedural rights by participants in administrative proceedings on the basis of a study of the provisions of regulations, scientific concepts and case law. There is a lack of systematization and consistency in similar cases of substantiation of court decisions on refusals to satisfy the motions of plaintiffs or defendants to recognize the abuse of procedural rights in the actions of opponents and the application of coercive measures. It is substantiated that in order to study and improve the legal consolidation of the criteria for identifying the abuse of procedural rights in administrative proceedings, it is necessary to introduce statistics of such facts detected by the courts. It is proposed to single out the following criteria for identifying abuses of procedural rights in administrative proceedings: targeted, substantive and formal. According to the target criterion, it is established that the existence of abuse of procedural rights will be evidenced by such goals of the participant in the trial as the intention to harm the opponent, to obtain benefits greater than the fair use of rights; delaying the trial; unreasonable reduction of court costs; avoidance or reduction of legal liability. The criterion of formal expression is manifested in the submission of unreasonable, in violation of deadlines, forms, with errors of jurisdiction, the price of the claim, the addressee or address, procedural documents: statements of claim, petitions, responses to appeals, appeals or cassation complaints, appendices to these documents and evidence. The substantive criterion is reflected in the contradictions between the principles of administrative proceedings, the actual actions of the participants in the trial, the stated goals of the participants, the quantity and quality of change of legal position, the stated evidence, time spent on documents, examinations and more. Collectively, the presence of any elements of each of the criteria: targeted, substantive and formal, indicate the presence of signs of abuse of procedural rights by participants in administrative proceedings.

Key words: criteria, abuse of procedural rights, fair use, public dispute, administrative court, trial.

Вступ. Однією із сучасних тенденцій європейського права є привернення уваги законотворців громадськістю, правозахисниками та ЄСПЛ до необхідності визначення критеріїв зловживання процесуальними правами учасниками адміністративного процесу, насамперед суб'єктами владних повноважень як однієї зі сторін, оскільки визначення у законодавстві таких критеріїв знизить вірогідність залишення справи кваліфікації недобросовісності використання процесуальних відносин на розсуд суду, який може також зловживати такими повноваженнями, чим порушувати право на доступ до правосуддя. Цим зумовлено перспективи вдосконалення Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) України, що б забезпечили баланс інтересів усіх учасників судового процесу під час гарантування права на доступ до правосуддя.

Практика застосування адміністративного процесуального законодавства з кожним роком збільшується, ускладнюється та формує нові алгоритми дій учасників розгляду публічно-правових спорів. Кількість випадків зловживання процесуальними

правами та застосування заходів примусу до учасників судового процесу під час розгляду публічних спорів залишається досить високою.

Проте негативні наслідки вчинення таких протиправних дій учасниками адміністративного процесу опосередковано відбиваються на строках проведення судового розгляду справ, фактах відкладення їх розгляду, застосуванні заходів процесуального примусу тощо. Так, у 2020 році судова статистика засвідчила, що з 249121 справ, що перебували у провадженні адміністративних окружних судів, 70% (176082) розглядалися протягом 3 місяців, 25% (61103) – від 3 місяців до 1 року; 3,6% (9086) – від 1 до 2 років; 5% (1301) – від 2 до 3 років; 0,6% (1549) – понад 3 роки. У 2020 році в 3648 справах було відкладено розгляд, зважаючи на неявку одного з учасників процесу, у 35684 справах суди зупинили провадження і лише у 184 справах було постановлено ухвалу щодо застосування заходів процесуального примусу [4].

Проблема затягування розгляду справ через зловживання процесуальними правами має місце і в інших країнах. Так, Мішель Бенішоу наводить дані Європейської комісії з підвищення ефективності правосуддя. Ці відомості свідчать про те, що некримінальні справи розглядаються у Франції за 220 днів, а цивільні та комерційні – майже за 300 днів; у Португалії – 1100 днів, на Мальті – понад 800 днів, у Литві та Чехії – 100 днів. Що стосується адміністративно-правових справ, то для Франції потрібно понад 300 днів для розгляду таких справ [13].

Наведена статистика виявляє негативні наслідки зловживань процесуальними правами учасниками адміністративного судочинства та недосконалість механізму запобігання, виявлення та припинення таких дій. Такі обсяги витраченого часу на розгляд адміністративної справи, співвідношення застосованих заходів процесуального примусу до кількості розглянутих справ, на наш погляд, свідчать про відсутність сталого розуміння категорії зловживання процесуальними правами та його кваліфікувальних ознак, критеріїв для ідентифікації, що призводить до низького рівня застосування норм КАС України, що утворюють механізм протидії зловживанням процесуальними правами.

Стан наукового дослідження. Проблеми ідентифікації зловживання процесуальними правами в різних судових процесах та способи встановлення відповідних фактів досліджувались у наукових працях таких вітчизняних та іноземних учених, як В.О. Аболонін, О.М. Барміна, Н.В. Басалюк, М.А. Боловнєв, В.Л. Грибанов, Н.О. Дурново, Р.А. Калюжний, Д.А. Козачук, А.Я. Курбатов, Р.Д. Ляшенко, А.О. Малиновський, М. Бенішоу, М.Ю. Осіпов, О.О. Поротикова, І.В. Сазанова, В.П. Таркін, В.В. Тильчик, Т.С. Яценко та ін. Водночас, незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених вивченню явища зловживання процесуальними правами, наразі відсутні комплексні дослідження ідентифікувальних критеріїв установлення факту такого зловживання учасниками розгляду публічного спору адміністративними судами. Невизначеність у законодавстві критеріїв, за якими судді могли б ідентифікувати зловживання процесуальними правами, сприяє поширенню такої негативної практики. У таких умовах судді вимушені застосовувати свої дискреційні повноваження та заповнювати прогалини вітчизняного адміністративного процесуального законодавства.

Метою статті є з'ясування змісту та видів критеріїв ідентифікації зловживання процесуальними правами учасниками адміністративного судочинства на підставі дослідження наукових концепцій, судової практики.

Основний зміст. Наразі в Україні, як і у більшості інших країн, не передбачено ведення спеціальної статистики виявлення фактів недобросовісного використання процесуальних прав. Проте як захід превентивного характеру зловживання процесуальними правами ведення відповідної статистики необхідно запровадити, оскільки

спостереження за цим негативним явищем в адміністративному процесі дозволить виявити причини та умови, що йому сприяють. Підтримуючи підхід М.А. Боловнева до вивчення практики зловживання процесуальними правами учасниками справи, необхідно констатувати, що вивчення емпіричного матеріалу, включаючи вибірки судових актів конкретних судів або актів за окремий період, можуть дозволити спостерігати зміну числових показників, що стосуються випадків процесуальної несумлінності. Однак для того, щоб останні піддалися встановленню й обчисленню, необхідно забезпечити якісний механізм їх виявлення. Лише в такому разі, як наголошує М.А. Боловнев, запропонований спосіб оцінки дозволить довести дієвість застосовуваних заходів протидії правопорушенням. Із метою повноцінного виявлення зловживань правами судам необхідно використовувати спеціальні критерії [2, с. 106].

ЄСПЛ неодноразово у своїх постановках давав тлумачення категорії «зловживання правом» стосовно різних груп суспільних відносин і підкреслював особливу значущість сумлінного розпорядження суб'єктами своїми правами [6]. Так, ЄСПЛ неодноразово визнавав у своїх рішеннях, що право на суд, одним з аспектів якого є право доступу до суду, не є абсолютним і може підлягати дозволенним за змістом обмеженням. Водночас він зазначав, що такі обмеження не можуть зашкоджувати самій суті права доступу до суду, мають переслідувати легітимну мету, а також має бути обґрунтована пропорційність між застосованими засобами та поставленою метою [7]. Таким чином, і в національній судовій практиці під час кваліфікації подання позову як зловживання процесуальним правом сторона позбавляється права на справедливий судовий розгляд, складником якого є право доступу до суду, гарантованого Конституцією України та нормами міжнародного права.

Крім того, як наголошує Є.В. Мураєв, відсутність чітко визначених критеріїв для визначення штучності чи необґрунтованості позову, потенційно може призвести до зловживання суддями правом на залишення позовної заяви без розгляду з метою зменшення завантаженості чи у разі небажання розглядати конкретний позов. Загалом, необґрунтованість позову є підставою для відмови у задоволенні позову, а не залишенні його без розгляду, до того ж у будь-якому разі для визначення штучності чи безпідставності позову суддя має дослідити обставини, на які посилається позивач, що доцільно робити вже під час судового розгляду [7]. Отож, необхідно вести мову про нагальну потребу конкретизації критеріїв зловживання процесуальними правами, оскільки суд може перевищити межі розсуду та порушити право учасників процесу на справедливий суд.

Питання правового закріплення принципу добросовісності використання процесуальних прав та кваліфікації зловживання такими правами містить значну кількість оцінних аспектів та суперечливий зміст. О.М. Барміна визначила, що зловживання правом може виявлятися в трьох основних формах: правопорушення, злочину і шкідливої поведінки, щодо якої відсутні каральні норми [1, с. 12]. Н.О. Дурново зазначає, що зловживання правом, не будучи ані правопорушенням, ані правомірною поведінкою, є юридично допустимими діями суб'єкта зі здійснення свого права в межах його суб'єктивного права, що порушує межі здійснення суб'єктивного права чи не порушує, будучи суспільно шкідливим та засуджуваним суспільством, а також заподіює шкоду правам, свободам та інтересам інших учасників суспільних відносин. При цьому таке явище, на думку Н.О. Дурново, може носити як протиправний, так і правомірний характер [3; с. 4]. Ці представники сучасного універсального підходу до розкриття змісту зловживання правами, зокрема й процесуальними, визначають основну причину суперечливості законодавства та юридичної практики у цій сфері – його подвійну природу, та відсутність усталених показників для кваліфікації.

Поняття «зловживання процесуальними правами» не закріплено в КАС України, зважаючи на це, Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду в рішенні № 814/218/14 від 13.03.2019 року висловив свою позицію стосовно такого поняття і визначив його як форму умисних і несумлінних дій учасників процесу, що виражається, зокрема, у вчиненні дій, неспівмірних із наслідками, до яких вони можуть призвести, використанні наданих прав (усупереч їх призначенню з метою обмеження можливості реалізації чи обмеження прав інших учасників провадження, перешкоджання діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду та вирішення спорів, необґрунтованого перевантаження роботи суду) [8; 10, с. 112]. М.А. Боловнев зазначає, що об'єктивних критеріїв для визначення цього правопорушення в кожному конкретному випадку є мінімальна кількість. До таких можна зарахувати пряму вказівку диспозиції в законі. У цій ситуації суддя може зіставити дії суб'єкта зі складом правопорушення, передбаченим законом, зробивши тим самим необхідну кваліфікацію і виявивши зловживання правом [2, с. 106].

У попередніх наукових роботах ми визначили таку ознаку зловживання процесуальними в адміністративному судочинстві, як винне діяння (дії чи бездіяльність), що: здійснюється лише вповноваженими суб'єктами, які мають певні суб'єктивні права, тобто особами, які беруть участь у справі; має спрямованість на здійснення процесуального права; метою якого є отримання певної вигоди, що за умови добросовісного використання процесуальних прав буде меншою, ніж у разі зловживання процесуальними правами; наслідками якого є заподіяння шкоди суспільним або особистим інтересам інших осіб; учиняється всупереч принципам адміністративного судочинства; не має формальних ознак порушення конкретних положень КАС України; виявляється адміністративним судом; виявляється у формах процесуального правопорушення та шкідливої поведінки, щодо якої відсутні каральні норми; за яке до суб'єктів, що його вчиняють, судом застосовуються заходи процесуального примусу, передбачені ст. 144–149 КАС України; характеризується наявністю причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою особи і наслідками; виявляється у відповідних процесуальних документах (позовних заявах, клопотаннях, відзивах на позовні заяви, апеляційних чи касаційних скаргах, додатках до цих документів та наданих доказах); виявляється у формі як умислу, так і необережності.

З урахуванням відокремлених ознак, на наш погляд, зловживання процесуальними правами – це винне діяння учасників адміністративного процесу, що здійснюється (всупереч принципам адміністративного судочинства) у формі процесуального правопорушення чи шкідливої поведінки з метою отримання більшої вигоди (ніж за умови добросовісного використання процесуальних прав, наслідком якого є заподіяння шкоди публічним або приватним інтересам інших осіб).

На думку дослідників європейського права, для кваліфікації діяння як зловживання процесуальними правами можна спиратись на такі орієнтири: суворо суб'єктивний критерій – намір заподіяти шкоду; менш суворий суб'єктивний критерій – усвідомлення шкідливості; економічний критерій – відсутність законного інтересу; соціальний або функціональний критерій – відхід від цілі, соціальної функції права, а також оцінка зустрічних інтересів, цільова спрямованість правових норм [12, с. 155].

Із цим підходом не погоджується М.А. Боловнев, який підтримує концепцію С.В. Сарбаша, що виявлення зловживання правом – це питання факту, оскільки вказаний перелік критеріїв присутній не завжди. Так, відсутній економічний критерій під час звернення до суду прокурора, а також критерій визнання шкідливості не має самостійності, оскільки є стадією завдання шкоди. Так само відхід від мети судового розгляду може бути викликаний простою помилкою або неправильною

тактикою в процесі [2, с. 103; 9]. На підтвердження своєї позиції М.А. Боловнєв наводить приклад, коли позивач може недобросовісно використовувати право на зміну ціни позову, вказуючи спочатку невелику суму з метою сплати меншого за величиною державного мита, а після прийняття позовної заяви під час підготовки справи до судового розгляду – у багато разів її збільшуючи, в розрахунку на задоволення вимог і відповідний «необтяжливий» розподіл судових витрат. Наведений приклад відображає зловживання процесуальними правами. Водночас тільки під час судового розгляду суддя може з'ясувати у кожному окремому випадку, чим викликано підвищення ціни позову: чи воно зумовлене об'єктивними обставинами, чи є проявом злого умислу позивача. М.А. Боловнєв вважає, що об'єктивні критерії в таких випадках не спрацьовують, а тільки суд, як наголошує М.Ю. Осіпов, здатен з'ясувати, яке збільшення ціни позову та на скільки буде недобросовісним [2, с. 104; 5, с. 3]. Проте ми вважаємо, що відсутність критеріїв ідентифікації зловживання процесуальними правами, визначених в адміністративному процесуальному законодавстві, створює передумови для зловживання дискреційними повноваженнями вже самими суддями. І в цих випадках суд, переконавшись у тому, що одна зі сторін реалізує надані їй суб'єктивні процесуальні права не відповідно до їх призначення, відмовляється розглядати ту чи іншу справу. Це призведе до неможливості судового захисту прав і свобод зацікавлених осіб. Тому визначення у законодавстві критеріїв ідентифікації зловживання процесуальними правами є гарантією дотримання балансу інтересів учасників адміністративного судочинства та реалізації їх права на справедливий суд.

Через теоретичну невизначеність змісту зловживання процесуальними правами як категорії адміністративного процесуального права та відсутність системи правових норм, що встановлюють відповідний інститут на практиці, виникають проблеми із застосуванням санкцій. Так, в ухвалі від 25 квітня 2019 року № 826/1001/17 Київський окружний адміністративний суд ухвалив рішення щодо семи клопотань представника позивача та позивача про визнання зловживанням процесуальними правами та застосування заходів процесуального примусу у вигляді штрафу у справі за позовом до Міністерства охорони здоров'я України (третіми особами були КНП КДЦ Деснянського району м. Києва, Департамент охорони здоров'я Київської міської державної адміністрації) про визнання неправомірними дій, скасування рішення, ліцензії та зобов'язання вчинити певні дії. Суд дійшов висновку про наявність підстав для відмови у задоволенні всіх клопотань позивача про визнання зловживанням процесуальними правами та виявом неповаги до суду та учасників процесу дій відповідача (Міністерства охорони здоров'я України) та вирішення питання про накладення штрафу [11]. Проаналізувавши теорію та практику ідентифікації зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві, можна зробити такі висновки.

Висновки. За результатами аналізу правозастосовної практики з'ясовано, що адміністративними судами обставинами, що не вказують на наявність зловживання процесуальними правами учасників, визначаються такі: позиція представника відповідача не може вважатися введенням суду в оману щодо фактичних обставин справи, оскільки суд установлює фактичні обставини справи на підставі належних та допустимих доказів; за принципом змагальності кожна сторона повинна подати докази на підтвердження обставин, на які вона посилається, або на спростування обставин, про які стверджує інша сторона, що не розцінюється як зловживання процесуальними правами, що встановлене частиною другою статті 45 КАС; суд не бере до уваги відповідні докази у разі відсутності підтвердження надсилання (надання)

їх копій іншим учасникам справи, крім випадку, якщо такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними; КАС визначено, що накладення штрафу на відповідну особу є правом суду, а не обов'язком; дії представника третьої особи з висловлення (письмово) аргументів щодо процесуальних питань у заявах не розцінюються як зловживання процесуальними правами, що встановлене частиною другою статті 45 КАС; суд зазначає, що для визнання дій чи бездіяльності зловживанням правом одного лише внутрішнього переконання не є достатньо, суд установлює фактичні обставини справи на підставі належних та допустимих доказів. Наведене узагальнення свідчить про строкатість та несистемність обґрунтувань рішень судів, про відмови у задоволенні клопотань позивачів чи відповідачів, про визнання зловживанням процесуальними правами в діях опонентів та застосування до нього заходів процесуального примусу.

Для подальшого дослідження та вдосконалення правового закріплення критеріїв ідентифікації зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві вбачаємо за потрібне запровадити ведення статистики таких фактів, що виявлені судами. Це дозволить виявити причини, умови, що сприяють здійсненню зловживань, прослідкувати відповідні тенденції та напрацювати шляхи протидії.

Метою закріплення в КАС України критеріїв для ідентифікації зловживання процесуальними правами в діяльності учасників адміністративного процесу є захист права осіб на доступ до правосуддя; недопущення зловживання дискреційними повноваженнями суддями; забезпечення реалізації цілей адміністративного судочинства, до яких належить справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин із метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень із боку суб'єктів владних повноважень.

Зважаючи на проведені дослідження, запропоновано виокремити такі критерії ідентифікації зловживань процесуальними правами в адміністративному судочинстві:

1) цільовий: про наявність зловживання процесуальними правами свідчитимуть такі цілі учасника судового розгляду, як намір заподіяти шкоду опонентові, отримання більшої вигоди (ніж за умов добросовісного використання прав); затягування судового процесу; необґрунтоване зменшення судових витрат; уникнення або зменшення рівня юридичної відповідальності;

2) критерій формального вираження виявляється в поданні необґрунтованих, із порушенням строків, форми, з помилками підсудності, ціни позову, адресата чи адреси процесуальних документів: позовних заяв, клопотань, відзивів на позовні заяви, апеляційних чи касаційних скарг, додатків до цих документів та наданих доказів;

3) змістовий критерій відображається у суперечностях між принципами адміністративного судочинства, фактичними діями учасників судового розгляду, заявленими цілями учасників, кількістю та якістю зміни юридичної позиції, заявлених доказів, витраченого часу на надання документів, проведення експертиз тощо.

На наш погляд, можна запропонувати суддям для визначення наявності факту зловживання процесуальними правами учасниками адміністративного судочинства в конкретній справі застосовувати трискладовий тест, який відобразить наявність елементів кожного із запропонованих критеріїв (цільового, змістового та формального вираження), що вкажуть на наявність ознак зловживання.

Список використаних джерел:

1. Бармина О.Н. Злоупотребление правом как общеправовая категория: теоретико-правовой анализ : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва. 2015 г. 29 с. URL: https://msal.ru/common/upload/avtoreferat_Barmina.pdf
2. Боловнев М.А. Эффективность противодействия злоупотреблениям процессуальными правами : дисс. ... канд. юрид. наук. Омск. 2018. 234 с. URL: https://xn--c1azic8c.xn--p1ai/science/dissovet/file/base/1/454/dissert_dl.pdf
3. Дурново Н.А. Злоупотребление правом как особенный вид правового поведения (теоретико-правовой анализ) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород. 2006. 27 с. URL: <http://www.unn.ru/pages/disser/100.pdf>
4. Звіт окружних адміністративних судів про розгляд судових справ за 2020 рік. URL: https://court.gov.ua/inshе/sudova_statystyka/IV_kvartal_20.
5. Осипов М.Ю. Отказ в правосудии и его причины. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2015. № 3. С. 3.
6. По делу «Ерогова (Yerogova) против Российской Федерации» : постановление Европейского Суда по правам человека от 19.06.2008. *Бюллетень Европейского суда по правам человека*. 2009. № 11.
7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо уточнення переліку дій, які можуть бути визнані зловживанням процесуальними правами)». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63791
8. Рішення № 814/218/14 Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13.03.2019 року. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_13_03_2019_roku_u_spravi_814_218_14/
9. Сарбаш С.В. Исполнение договорного обязательства. Москва : Статут, 2005. С. 429.
10. Тильчик В.В. Теоретико-методологічні та правові засади вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин : дис. ... докт. юрид. наук. Запоріжжя. 2020. 448 с.
11. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 25 квітня 2019 року № 826/1001/17. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/81475139/>
12. Haferkamp. Die Heutige Rechtsmissbrauchslehre – Ergebniss nationalsozialistischen Rechtsdenks? Berlin, 1995. S. 154–156.
13. Michel Benichou. L'accès a la justice, un droit menace. 23.04.2015. URL: <https://blogavocat.fr/space/michel.benichou/content/1%E2%80%9999acces-la-justice-un-droit-menace>.